

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻՑ

Սուսաննա Աղամյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *Գեղարքունիք, վիմագիր, պեղումներ, խաչքար, նորահայտ, միջնադար, Դիմաշեն, հայկական:*

Սույն հոդվածը ներկայացնում է Գեղարքունիքի մարզի մի շարք համայնքներում հեղինակի կատարած վիմագրագիտական ուսումնասիրությունները, որոնցով հայտնաբերվել են նորահայտ տասնյակ կոթողներ, ընդօրինակվել են հարյուրից ավելի վիմագրեր, տասնյակ վիմագրեր համեմատվել են նախորդ հրատարակիչների աշխատություններում տեղ գտած վիմագրերի հետ:

Նախաբան. ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը հարուստ է պատմաճարտարապետական կոթողներով, որոնց թիվն ավելանում է հնագիտական պեղումների, շինարարական, հողագործական աշխատանքների շնորհիվ: Հուշարձանները հարուստ են վիմագրերով. դրանց ուսումնասիրությունն սկսվել է դեռևս միջնադարում¹: Արդեն XIX դարում մի խումբ հեղինակներ, լրացնելով իրար, հաղորդել են տեղեկություններ բնակավայրերում եղած հուշարձանների, դրանց որմերին պահպանված վիմագրերի վերաբերյալ: Այդ արձանագրությունների մեծ մասն ամփոփվել են «Դիվան հայ վիմագրության» պրակում²:

Վերջին տարիներին մեր կողմից արված վիմագրագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքում գրառվել և ընդօրինակվել է ավելի քան 100 վիմագիր, որոնք

¹ Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:

² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Երևան, 1974:

ունեն հիմնականում հիշատակագրային բնույթ: Ստորև անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին³:

Սևանի տարածաշրջանի Դդմաշեն⁴ (Դոդմաշեն, Տոտմաշեն, Տուտմաշեն): Բնակիչները տեղափոխվել են 1830 թ. Խոյ գավառի Դիադին և Մակու գավառի Տուտմա գյուղերից, ինչպես նաև՝ Բայազետից: Գյուղի անվան մասին տարբեր կարծիքներ կան: Ե. Լալայանը բնակավայրը հիշատակում է Тотмашен կամ Тутмашен, Ղարաքեշիշ (թարգմանաբար նշանակում է սև քահանա) անվամբ: Նա նշում է, որ «այստեղ մի ժամանակ շատ լաւ դղում են մշակել»⁵, որից էլ առաջացել է Դդմաշեն անվանումը: Կարծիք կա, որ Մակու քաղաքից այստեղ հաստատված բնակիչներն այն կոչել են իրենց նախկին բնօրրանի՝ Դուդմա կամ Տուտմա անվամբ⁶:

Տեղագիրներ շովհաննես եպիս. Շահխաթունյանցը⁷, Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը⁸ չեն մեկնաբանում տեղանվան ստուգաբանությունը և թռուցիկ անդրադառնում են գյուղի հուշարձաններից միայն Ս. Թադեոս եկեղեցուն:

³ Գեղարքունիքի մարզի վիմագրերի մի մասը հրատարակվել է մեր կողմից առանձին հոդվածներով: Տե՛ս **Ս. Ադամյան**, Վիմագրական ուսումնասիրություններ Սևանա լճի արևելյան ափին // Մերձավոր Արևելք, VII-VIII, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ, Երևան, 2016, էջեր 190-196: **Նույնի**՝ Նորահայտ վիմագրերը Սևանա լճի արևելյան ափին // Մերձավոր Արևելք, պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, XI-XII հոդվածների ժողովածու, 2017, էջեր 190-197: **Նույնի**՝ Նորահայտ արձանագրություններ Ծակքար գյուղից (Գեղարքունիքի մարզ) // Մերձավոր Արևելք, պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ XIII հոդվածների ժողովածու, 2018, էջեր 91-98: **Նույնի**՝ Նորահայտ վիմագրեր Մադինայի տոհմական գերեզմանատնից, Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ//ԳՊՀ հիմնադրման 50-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Արմավ» հրատարակչություն, 2019:

⁴ **Լալայան Ե.**, Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), 1908 թ., 2, գիրք 18, էջ 127: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ), հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 67: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ Դդմաշենի տարածքը բնակելի է եղել ավելի քան 4000 տարի առաջ: Այդ ընթացքում Սևանա լճի ավազանը անընդմեջ բնակելի էր գրեթե բոլոր հատվածներում: Տե՛ս **Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Մկրտչյան**, Գեղհովիտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանը, Երևան, 2011, էջ 5:

⁵ **Լալայան Ե.**, նշված աշխ., էջ 128:

⁶ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող մի ձեռագիր Ավետարանում (1494 թ.) բնակավայրը հիշատակվում է Դեմդեմաշեն: Տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց, ձեռ. 4155, Ավետարան, 1494, գրիչ Ազարիա սարկավագ, ծաղկող՝ Ստեփաննոս Առնշեցի, ստացող՝ Արդրեաս քահանա և Ջրհանբախտ խաթուն: Մեկ այլ ձեռագրում էլ հիշատակվում է Դդմաշեն: Տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց, ձեռ. 8906, Ավետարան, 988 թ., գրիչ Թումայ:

⁷ Շովհաննես Շահխաթունյանցը նշում է, որ XIX դարի առաջին կեսին Դդմաշենում (Դթմաշեն) բնակվում էին 61 տուն հայեր, ովքեր հին եկեղեցու տեղում կառուցեցին Ս. Թադեոս առաքյալի եկեղեցին: Տե՛ս **Յովհ. Շահխաթունեանց**, էջ 343:

⁸ Մ. Սմբատյանցը հիշատակում է, որ Դդմաշենում XIX դարի 60-ական թթ. կար արդեն 95 տուն և մեկ եկեղեցի, իսկ 70-ական թթ. 123 տուն: Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, էջ 89:

Դիմաշենը հարուստ է միջնադարյան հուշարձաններով⁹։ յուրօրինակ է գյուղի կենտրոնում գտնվող Ս. Թադեոս եկեղեցին, որն ըստ մասնագետների՝ պատկանում է հայ ճարտարապետության VI դարի գմբեթավոր դահլիճի տիպին։ Ճարտարապետ Մ. Հասարայանը այն համարում է VII դարի կառույց, իսկ Ս. Ղազարյանը՝ IX-X դդ.¹⁰։ Շինության պատերը շարված են դեղնակարմրավուն ֆելզիտից, 1907 թ. վերանորոգման ժամանակ օգտագործել են նաև կարմրավուն բազալտ։ Եկեղեցին ունի երկու մուտք, որոնք զարդարված են եղել երկթեք ճակտոն ունեցող շքամուտքերով (ներկայումս քանդված են)։ Այս տիպի շքամուտքերը և եկեղեցու պսակված լուսամուտների մեծությունը բնորոշ է VII դարի հուշարձաններին (Արուճ, Թալին, Դվին, Ջվարթնոց)։ Եկեղեցու շրջակայքը լի է կանգուն և տեղահանված խաչքարերով, որոնց մեջ կան արձանագրեր։ Մ. Սմբատյանցը, չնկատելով դրանք, նշում է, որ հուշարձանը «ամենևին արձանագրություն չունի»¹¹։ Սակայն մեր կողմից գրառվել է հինգ վիմագիր, որոնցից երեքը հրատարակվել են նախկինում։

1. Տեղահանված խաչքար, XIII-XIV դդ., 1 տող։ (նկ. 1)

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԵՂԵՇԻՆ

2. Եկեղեցու հարավային պատին, արտաքուստ, խաչաքանդակի վրա կա արձանագրություն, վերջին բառը հավանաբար ԲԱՐԵՆԱԻՍ է, 1 տող.

ՄԲ ԽԱՉՍՍ Է

3. Եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին երկու խաչաքանդակների միջև պահպանվել է մի արձանագրություն, որը նախորդ հրատարակիչի կողմից վերծանվել է հետևյալ կերպ. «Գրիգոր թվին ՋԻԵ. ՄԲ նշան Շամամին է. ՄԲ խաչերս բարեխաւս Շամամին եւ իւր տոյն»¹²։ Մեր կողմից առաջին տառերը՝ ԳԲ վերծանվել են ԳԲՅՏԱԻ , 5 տող, (նկ.2)։

ԳԲ ԹՎ ԶԻԵ (1476 թ.) / ՄԲ ՆՇԱՆ / ՇԱՄԱՄԻՆ Է. /

ՄԲ ԽԱՉՅԵՐՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՇԱՄԱՄԻՆ / ԵԻ ԻԻԲ ՏՂՈՅՆ

Կարծիք կա, որ եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին ևս եղել է մեկ տողանի VII դարին բնորոշ արձանագրություն, որը հողմահարվել է¹³։

⁹ Գյուղի տարածքում հիշատակվում է նաև քարավանատան մասին, որն ավերակ է և ունեցել է արձանագրություն (XII-XIII դդ.)։ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները։ Գյուղի երկու հատվածները միացել են Հրազդան գետի վրա կառուցված կամրջով։

¹⁰ Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստը, ԵՊՀ, Երևան, 2016, էջ 25։ Տե՛ս նաև Հայկական ճարտարապետության պատմություն (այսուհետ՝ չՃՊ), հատոր 2, Երևան, 2002, էջ 288։

¹¹ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, էջ 89։

¹² **Սողոմոնյան Ֆ.**, Դիմաշեն, Երևան, 1997, էջ 29։

¹³ չՃՊ, հատոր 2, Երևան, 2002, էջ 285։

Ջովաբեր համայնքը, ըստ տեղագիր Մ. Սմբատյանցի հիշատակության, XIX դարի 60-ական թթ. ուներ 45 տուն, իսկ 70-ական թթ.՝ 73 տուն¹⁴: Բնակիչները գաղթել են Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանի Մակու գավառից:

Բնակավայրը հարուստ է միջնադարյան հուշարձաններով (մատուռներ¹⁵, խաչքարեր, եկեղեցիներ): Գյուղի եկեղեցին՝ Ս. Ստեփաննոսը (XIX դ.), ուղղանկյուն շինություն է, կառուցվել է անմշակ քարից, շինության պատերի մեջ մի քանի տասնյակի հասնող խաչքարեր ու խաչքարի բեկորներ կան, որոնք թվագրվում են XI-XIV դդ.: Եկեղեցու մուտքը հարավից է, ունի խորան՝ կից ավանդատներով: Եկեղեցին միջնադարում գրչության կենտրոն է եղել¹⁶: Պահպանվել է նաև միջնադարյան քանդակագործությանը բնորոշ եկեղեցու լուսամուտի նրբահյուս պսակը:

4. Եկեղեցու հյուսիսային սյան արևմտյան քիվին ծեփի տակ աղոտ ընթերցվում է ինչ-որ արձանագրության մի մասը.

ԹՎ. –Լ

5. Գյուղամիջում, ձորակի եզրին Թուխ Մանուկ մատուռն է՝ կառուցված անմշակ քարից: Մատուռի բեմին ագուցված քարի վրա կա արձանագրություն, 3 տող:(նկ. 3)

.....ՍԲ ՆՇԱՆԻՄ Զ/ՍԲ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՍ/ԶԻՔ Ի ՔՍ ԱՂԱԶԷՍ
:ԹՈՒ: ՈՀԲ (1213):

Համայնքի միջնադարյան և գործող երկու գերեզմանատներում (VII-XX դդ.) կանգուն են տասնյակ խաչքարեր, որոնցից մեկն ունի թերի արձանագրություն:

6. Գյուղից դեպի արևմուտք՝ Խաչեր կոչվող մատուռում, կանգուն են երկու խաչքար XII-XIV դդ., որոնցից մեկն արձանագիր է, 1 տող: (նկ. 4)

ԹՎ: ՈԶ (1231 թ.)

Մեր կողմից ուսումնասիրություններ են կատարվել նաև Ճամբարակի ենթաշրջանի 16 համայնքներում: Այստեղից մեզ հաջողվեց վերծանել երկու տասնյակ վիմագիր, գտնել երկու նորահայտ խաչքար (IX-X դդ.), գրանցել ավելի քան քսան տեղահանված խաչքար: Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի վիմագրեր:

Գետիկի հովտում Մարտունի գյուղն է՝ հիմնադրված 1921թ.: Գյուղի վերին հատվածում Շավարշավանքն է (կառուցված Շավարշ Ստեփանի Խաչատրյանի միջոցներով

¹⁴ **Սմբատեանց Մ.** նշվ.աշխ., էջեր 370-371: Ցավոք, տեղագիրը չի խոսում գյուղի հուշարձանների մասին:

¹⁵ Ս. *Սանդուխտ* մատուռը կառուցվել է 2010 թ., գտնվում է Հրազդանից Ջովաբեր տանող ճանապարհի աջ հատվածում՝ բլրակի վրա, ներսում կա մարդաբոյ մի խաչքար, հավանաբար՝ XI-XIV դդ.: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարևանությամբ գտնվող նորակառույց մատուռում տեղադրված է XI-XIV դդ. երկթեք վերջավորությամբ խաչքարի բեկոր, որի միայն հորիզոնական թևերից վեր հատվածն է պահպանվել: Ս. *Կորուսան* մատուռը գտնվում է Արամ Կոստանյանի տնամերձում: Խորհրդային տարիներին ծառայել է որպես հացատուն: 2011թ. նախկինում գոյություն ունեցող մատուռի հարևանությամբ կառուցվել է ուխտատեղի, որտեղ պահվում է գաղթի ժամանակ պարսկահայերի բերած խաչքարի մի բեկոր:

¹⁶ ՀՀՇՏԲ, հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 315: 2021թ. ապրիլին վթարային վիճակում գտնվող եկեղեցու մի մասը փլուզվել է:

և Ռուբեն Մարտիրոսյանի նախագծով), որի ներսում տեղադրված է X-XI դդ. մարդաբոյ մի խաչքար:

7. Եկեղեցուց ոչ հեռու տեղահանված մի խաչքարի վրա (XIII-XIV դդ.) կա արձանագրություն, 2 տող: (նկ. 5)

ԱԾ ՈՂՈՄԻ ՌԸ/ՍՏԱԿԵՄԻ

Գետիկի հովտում է գտնվում Դպրաբակը. այն ունի կիսավեր եկեղեցի, որից պահպանվել է միայն ավագ խորանը: Եկեղեցու տարածքում կա երկու տապանաքար, մեկն արձանագիր է: (նկ. 6)

8. Հարթ տապանաքար, 4 տող.

ՍՏԵՓԱՆ/ԵԱՆԻՆ Է/ ՏԱՊ ԱՆԸ ԹՎ/ ՌՃՀԶ (1727 թ.)

Գետի ձախ ափին՝ բլրի վրա, պահպանվել են միջնադարյան գերեզմանատունը, կիսավեր եկեղեցին ու մատուռը: Միակ աչքի ընկնող կոթողը օրորոցաձև տապանաքարն է:

9. Տեղահանված օրորոցաձև տապանաքարի մի կողին քառախորան խաչեր են, մյուս կողին՝ խաչված ձեռքերով ձիավոր: Տապանաքարի նախշերը բնորոշ են XVI-XVII դդ. կոթողներին: Վայելչագիր արձանագրությունը խիստ եղծված է, հավանաբար 3 տող է վիմագիրը: (նկ. 7)

ՄՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԼԱՐ ԼՔՄԻ ...ԿԻՆ

Ձորավանք համայնքի հարակից բլրի վրա կանգուն է կիսաքանդ, անմշակ քարից կառուցված մի եկեղեցի: Ենթադրում ենք, որ կառույցը միջնադարյան հիմքեր ունի և նորոգվել է XVII-XVIII դդ.: Նորոգության ընթացքում օգտագործվել են ոչ միայն եկեղեցու հին քարերը, այլև XIII-XIV դդ. տասնյակ գեղաքանդակ խաչքարերը: Հայտնի է, որ կառուցող վարպետները երբեմն սրբատաշ քարերը կտրել և հարմարեցրել են եկեղեցու կառույցին, սակայն խաչքարի երեսը տեսանելի են թողել: Ձորավանքում պատերի մեջ տեղադրվել են տասնյակ խաչքարեր (XIII-XIV դդ.): Նկատելի է մեկ այլ երևույթ ևս. Խաչքարը երեսով ծեփել են եկեղեցու արտաքին պատին՝ հակառակ անմշակ մասը դարձնելով տեսանելի: Հետագայում խաչքարը տեղից պոկվել է, իսկ պատին մնացել են ոչ միայն խաչքարի նախշերի հետքերը, այլև վիմագրի հինգ տողերը: Ցավոք, այն դժվար ընթեռնելի է, սակայն առաջին տողում կարդում ենք ...ՍԲ...ՆԻԻԾ, իսկ հինգերորդում նկատելի էՂԵՂԶ... տառաշարքը:

Գեղարքունիքի մարզի տարբեր համայնքներից հողաշինական, գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակ անտառի զանազան ծառախիտ հատվածներից հայտնաբերվել են տասնյակ նորահայտ խաչքարեր, որոնք միայն վերջին տարիներին են ընդգրկվել մարզի հուշարձանների ցանկում: Ներկայացնենք մի քանիսը:

Ճամբարակի տարածաշրջանի Աղբերք գյուղը գտնվում է Սևանա լճի արևելյան ափին, վերջին տարիներին մերձակա հանդերից գյուղ է տեղափոխվել XIII-XIV դդ. մի խաչքար: Դպրաբակից Բարեպատ տանող ճանապարհին ևս կանգուն են երկու խաչքար (XIII-XIV դդ.): Անտառամեջ համայնքի տարբեր հատվածներում հայտնաբերվել է մեկ տասնյակ խաչքար: Նույնքան էլ կան հազարամյակների պատմություն ունեցող Կա-

լավան գյուղի հարակից տարածքներում՝ թվագրված IX-XIV դդ.: Սևանի տարածաշրջանի Գազարին համայնքը Սևան քաղաքի թաղամասերից է: Այստեղ պահպանվել են XI-XIV դդ. երկու նախազարդ խաչքար: Հուշարձանների ցանկում միայն վերջերս են ավելացվել մեր կողմից հայտնաբերված X-XI դդ. երկու նորահայտ խաչքար՝ Ճապկուտ-Ջիվըխլու¹⁷ լքված գյուղի տարածքից:

Եզրահանգում. Փաստորեն, ուսումնասիրված նյութի համաձայն, Ճամբարակի ենթաշրջանի բնակավայրերը գրեթե միաժամանակ ծաղկում են ապրել միջնադարում: Դրանց մասին են վկայում IX-XIV դդ. պարզունակ և գեղաքանդակ հորինվածքով խաչքարերը: Հետագայում բնակավայրերի մի մասը գոյությունը պահպանել է ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում: XVIII դարից մինչև XX դդ. 80-ական թթ. այս բնակավայրերի հուշարձանները, ունենալով այլադասական բնակչություն, ենթարկվել են վանդալիզմի, որի արդյունքում ջնջվել է ոչ միայն բնակավայրերի հայկական պատմությունը, այլև մի շարք կոթողների հետքերը: Համոզված ենք, որ մատենագիտական և պատմական աղբյուրները հնարավորություն կտան բացահայտելու նորահայտ փաստեր կոթողների վերաբերյալ և վիճաբեր:

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ГЕГАРКУНИКСКОЙ ОБЛАСТИ

Адамян С.

Ключевые слова: *Гегаркуник, эпиграфия, раскопки, хачкар, средневековый, средневековый, Ддмашен, памятник.*

Гегаркуникский регион РА богат историческими и архитектурными памятниками, количество которых увеличивается в результате археологических раскопок и строительных работ. В результате наших эпиграфических исследований, проведенных за последние годы, было записано и скопировано около 100 эпиграфий. В данной статье мы ссылаемся на расшифровки десятков эпиграфий, найденных в поселениях Ддмашен, Зовабер, Мартуни, Ддрабак, Дзорованк.

В окрестностях общин Антарамедж, Барепат, Гагарин и Цапкут обнаружено много новых хачкаров. Согласно исследованному материалу, эти поселения почти одновременно процветали в средние века. Позже часть поселений сохранилась в конце средневековья, а с XVIII в. до 80-ых годов XX в. имея нехристианское население, они подверглись актам вандализма, в результате чего было утрачено не только армянское наследие, но и следы ряда памятников.

¹⁷ 1897 թ. գյուղում բնակվել է 80, իսկ 1979 թ.՝ 360 աղբբեջանցի: 1989 թվից գյուղը լքված է:

EPIGRAPH STUDIES IN GEGHARKUNIK REGION

Adamyan S.

Key words: *Gegharkunik, historical, excavations, archeological, khachkar, medieval, Ddmashen, Armenian, article, epigraph.*

The Gegharkunik region of the Republic of Armenia is rich in historical and architectural monuments, the number of which is increasing as a result of archeological excavations and construction works. As a result of our epigraphic studies conducted in recent years, about 100 epigraphs have been recorded and copied. In this article we cover the decipherments of dozens of epigraphs found in Ddmashen, Zovaber, Martuni, Dprabak, Dzoravank settlements.

There are also many new cross-stones found in the vicinity of Antaramej, Barepat, Gagarin and Tsapkut communities.

According to the studied material, these settlements flourished almost simultaneously in the Middle Ages. Later, some of the settlements survived in late Middle Ages, and from the XVIII century to the 80s of XX century having a non-religious population, they were subject to vandalism, as a result of which it was erased only the Armenian of the settlements, but also the traces of a number of monuments.

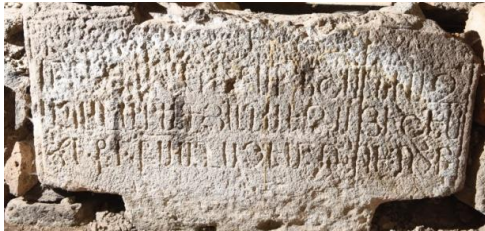
Լուսանկարներ

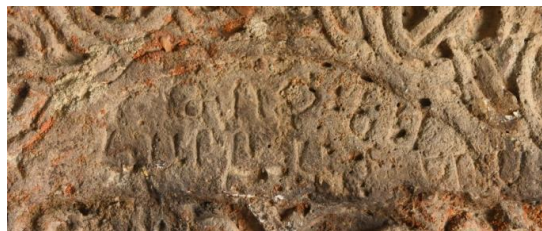
Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Գրականություն

1. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Երևան, 1974:
2. Լալայեան Ե., Ազգագրական հանդէս, 1908 թ., գիրք 18:
3. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 2, Երևան, 1988:
4. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հատոր 2, Երևան, 2002:
5. Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստը, ԵՃ հրատ., Երևան, 2016:
6. Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Այրարատայ, հատոր 1, Էջմիածին, 1842:
7. Սմբատց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի, Վաղարշապատ, 1895:
8. Սողոմոնյան Ֆ., Դրմաշեն, Երևան, 1997, էջ 29:
9. Փիլիպոսյան Ա., Մկրտչյան Ռ., Գեղիովիտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանը, Երևան, 2011:
10. Օրբելյան Մտ., Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:

Ընդունվել է՝ 28. 05. 2021

Գրախոսվել է՝ 03. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սուսաննա ԱՂԱՄՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, E-mail: susannaiae@mail.ru